

§ 1. *Поняття процесуального права*

Правові норми, які складають правову систему держави, регулюють суспільні відносини відповідно до завдань держави на сучасному етапі його розвитку. Систему права держави складають певні галузі, норми яких регулюють окремі види суспільних відносин. Залежно від сфери суспільних відносин, що регулюються, виокремлюють норми матеріального і норми процесуального права.

Дія норм матеріального права безпосередньо спрямована на регулювання суспільних відносин шляхом визначення змісту, прав та обов'язків учасників правовідносин, структури й компетенції державних органів. Тобто матеріальне право складають правові норми галузей, що встановлюють правила поведінки, права та обов'язки суб'єктів. Це — конституційне право, адміністративне право, господарське право, трудове право та ін.

Норми процесуального права визначають юридичні засоби і порядок діяльності щодо здійснення та захисту норм матеріального права, тобто процесуальне право складають правові норми, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав і обов'язків, встановлені у нормах права. Це — адміністративно-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, господарсько-процесуальне право, кримінально-процесуальне право та деякі ін.

Галузі матеріального права входять до складу як публічної, так і приватної частин права. Галузі процесуального права входять до публічної частини права, і процесуальні відносини існують за наявності суб'єктів влади.

Норми галузей матеріального права спрямовані на регулювання суспільних відносин в їх дійсному існуванні. Процесуальна процедура — це порядок реалізації матеріальних прав, коли ці права оспорується або порушуються, тобто для застосування і відновлення порушених прав необхідна певна процедура.

Отже, процесуальне право виникло як необхідність реалізації (шляхом захисту) норм матеріального права. Особливість процесуальних (процедурних) норм визначається необхідністю організації реалізації норм матеріального права, оскільки процесуальні норми регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації всіх галузей права.

Юридичний процес — це владна діяльність суб'єктів влади, хоча учасниками процесуальних відносин є суб'єкти, які не мають владних повноважень, але діяльність суб'єктів влади стосується їх інтересів.

Норми процесуального права регулюють відносини, пов'язані з діяльністю органів судової влади (в окремих випадках з діяльністю спеціально уповноважених державних органів), тому процесуальне право ще називають судовим правом.

Згідно з чинним законодавством України на цей час визнано п'ять видів процесів: конституційний, адміністративний, цивільний, господарський, кримінальний. Зазначені процеси віддзеркалюють форми і методи реалізації матеріальних норм, які належать до непроцесуальних галузей.

Конституційний процес є формою діяльності Конституційного Суду України — єдиного органу конституційної юрисдикції з вирішення питань щодо відповідності законів та інших правових актів Конституції України, який дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Конституційний процес реалізується в особливій царині відносин і в даній главі

не розглядається.

Адміністративні процесуальні норми регулюють діяльність суду, спеціально уповноважених державних органів виконавчої влади, їх посадових осіб, інших уповноважених суб'єктів, спрямовану на реалізацію норм адміністративного права та інших галузей права. Адміністративний процес реалізує норми права, які регулюють відносини у царині державного управління.

Процесуальні норми, які регулюють порядок розгляду і вирішення судами цивільних і господарських справ та виконання судових рішень складають *цивільне процесуальне право* та *господарське процесуальне право*

. Вони мають своїм призначенням встановлення порядку і процедури вирішення судами цивільних і господарських прав. Ці процесуальні галузі найбільш схожі між собою, але вони розрізняються насамперед суб'єктами відносин. Цивільне процесуальне право регулює захист прав у відносинах за участю громадян. У межах цивільного процесу реалізуються норми більшості галузей: цивільного права, трудового права, житлового права, сімейного права та ін. Господарське процесуальне право регулює захист прав у відносинах суб'єктів господарювання (підприємництва), тобто господарський процес служить реалізації норм господарського (підприємницького) права і норм інших галузей, що регулюють діяльність, пов'язану з господарськими відносинами.

Кримінально-процесуальне право призначено для регулювання діяльності з розслідування, розгляду та вирішення кримінальних справ. Кримінально-процесуальні норми регулюють діяльність щодо порушення кримінальних справ, попереднього розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді.

Розглянемо ці види юридичних процесів детальніше.

Взагалі процесуальне право складне за змістом і структурою процедурне право, що зумовлюється його предметом — відносини, які виникають у зв'язку з порушенням права або спору про право. Процедури повинні забезпечити діяльність юрисдикційних органів щодо застосування норм матеріального права відносно конкретних життєвих обставин. Процесуальне право — організаційне право, яке об'єднує правові галузі, що регламентують правові процедури при вирішенні спорів або визначенні відповідальності за правопорушення.

Будь-який (адміністративний, цивільний, господарський та кримінальний) процес — це встановлена нормами процесуального права форма діяльності судів (інших уповноважених органів), яка спрямована на захист порушених прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів.

Такий процес здійснюється в певній логічній послідовності, за стадіями процесу, які за деякими винятками у кожному виді процесу, є такими: порушення провадження у справі, розгляд справи і прийняття рішення, перевірка (якщо в цьому є потреба) законності та обґрунтованості рішення, виконання рішення. Процесуальне провадження охоплює всі питання, пов'язані як з порушенням, розглядом і вирішенням справ, так і з виконанням рішень суду. Реальний захист порушених прав може бути забезпечений лише тоді, коли рішення суду буде виконане у встановленому законодавством порядку.

Особливого значення за сучасних умов розвитку міжнародної інтеграції набуває виконання рішень іноземних судів. Саме умови і порядок виконання таких рішень встановлює Закон України «Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів» від 29.11.01. Рішення іноземного суду визнається та виконується в Україні, якщо його визнання та виконання передбачено міжнародними договорами України або за принципом взаємності за домовленістю до певного випадку з іноземною державою, рішення суду якої має виконуватися в Україні.

Рішенням іноземних судів, що підлягають визнанню та виконанню на території України відповідно до міжнародних договорів України, можуть бути рішення іноземних судів у цивільних, трудових, сімейних справах, вироки іноземних судів у кримінальних справах у частині, що стосується конфіскації майна та відшкодування шкоди потерпілим, а також рішення іноземних арбітражів та акти інших органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних, трудових, сімейних справ, що набрали законної сили.

Визнання рішення іноземного суду — це поширення законної сили рішення іноземного суду на територію України, а виконання рішення іноземного суду — це застосування засобів примусового виконання рішення іноземного суду в Україні. Визнання і виконання рішення іноземного суду здійснюється в порядку, передбаченому законодавством України.

Питання про визнання рішення іноземного суду, що не підлягає примусовому виконанню, та про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду розглядається апеляційним судом Автономної Республіки Крим, апеляційними обласними, Київським та Севастопольським судами.

За наслідками розгляду клопотання про визнання рішення іноземного суду відповідним судом України постановляється ухвала, так само, як і за наслідками розгляду клопотання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду. На підставі рішення іноземного суду та ухвали про надання дозволу на його примусове виконання, що набрало законної сили, відповідний суд України видає виконавчий лист, який надсилається для виконання в порядку, встановленому законодавством.

До законодавства, яке регулює процесуальні процедури, зокрема пов'язані із визнанням та виконанням в Україні рішень іноземних судів, поряд з нормативно-правовими актами України відносяться і міжнародні договори України, а саме: міжнародні договори про надання правової допомоги у цивільних, трудових, сімейних і кримінальних справах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також інші міжнародні двосторонні або багатосторонні договори за участю України.

§ 2. Основи цивільного процесу

Цивільне процесуальне право — це система правових норм, які регулюють діяльність і пов'язані з нею процесуальні відносини суду та інших учасників судової справи, що виникають при здійсненні правосуддя за цивільними справами.

Предметом цивільного процесуального права є процесуальні дії і пов'язані з ними процесуальні відносини суду та інших учасників судової справи, що виникають при здійсненні правосуддя за цивільними справами.

Цивільний процес — це система взаємопов'язаних дій і правовідносин його учасників.

Основними джерелами цивільного процесуального права є Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс (ЦПК) України, прийнятий 18.07.63, Закон України «Про судоустрій» від 07.02.02, Закон України «Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів» від 29.11.01, постанови Пленуму Верховного Суду України.

Законодавство про цивільне судочинство встановлює єдиний порядок розгляду цивільних справ, об'єднаних за матеріальними ознаками в три види:

- **справи позовного провадження.** Це провадження по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових, кооперативних правовідносин. Вони характеризуються наявністю двох сторін з протилежними інтересами і спірністю їх правовідносин, які передаються на розгляд суду. Справа в суді порушується шляхом подачі позову;
- **провадження по справах, що виникають з адміністративно-правових відносин.** Вони стосуються спору, який виник з приводу законності дій органів держави. В цих

справах однією із сторін обов'язково буде орган держави чи посадова особа (гл. 30—32 ЦПК України). В цих справах відсутній спір про право. В суді справа порушується шляхом подачі скарги;

- **справи окремого провадження.** В цих справах відсутній спір про право, відсутні сторони з протилежними інтересами. Вони спрямовуються на встановлення певних обставин, наявності юридичних фактів або юридичного стану особи, необхідних для реалізації суб'єктивних прав (гл. 33—39 ЦПК України). Заінтересована особа звертається у суд із заявою.

Цивільне судочинство складається з окремих частин (стадій).

Стадіями цивільного процесу є:

1. *Порушення цивільної справи в суді.* Для захисту порушених прав та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави вони наділені правом звертатися до суду. Цивільним процесуальним засобом, яким забезпечується реалізація права на звернення до суду з метою здійснення правосуддя виступає позов, заява чи скарга. Справа розпочинається за волевиявленням особи, права та інтереси якої порушені.

2. *Підготовка цивільної справи до судового розгляду.* Метою стадії підготовки справи до судового розгляду є забезпечення своєчасного і правильного вирішення справи, сприяння найповнішому і реальному захисту прав та інтересів заінтересованих осіб. Для досягнення мети підготовки справи до судового розгляду суддя повинен виконати такі завдання: визначити характер спірних правовідносин сторін; уточнити обставини, що підлягають встановленню; з'ясувати коло доказів, необхідних для вирішення справи; визначити склад осіб, які повинні брати участь у справі. Процесуальні дії осіб, які беруть участь у справі, виконуються, як правило, на вимогу судді. Але вони можуть виконувати процесуальні дії, спрямовані на підготовку справи до розгляду, за власною ініціативою (подавати докази, заявляти клопотання та ін.).

3. *Судовий розгляд справи:* 1) підготовча частина; 2) розгляд справи по суті; 3) судові дебати; 4) винесення рішення, ухвали. Значення цієї стадії визначається змістом діяльності суду першої інстанції і виконуваних ним функцій. Шляхом розгляду цивільних справ здійснюються функції правосуддя і виконуються завдання цивільного судочинства — захист прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави. Розглядаючи

цивільні справи, суд покликаний спрямовувати свою діяльність на всебічне, повне та об'єктивне вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством.

4. *Апеляційне провадження.* Для надання додаткових гарантій захисту прав та інтересів громадян, юридичних осіб і держави, а також забезпечення законності та обґрунтованості судових рішень і ухвал в цивільне судочинство було введено інститут апеляційного провадження. Суть апеляції полягає в новому (повторному) розгляді і перевіренні справ по рішеннях та ухвалах, які не набрали законної сили, судом апеляційної інстанції.

5. *Виконавче провадження.* Рішення й ухвали суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для всіх осіб, на яких вони поширюються, і підлягають виконанню на всій території України. Рішення й ухвали, які не виконуються добровільно у встановлений строк, виконуються примусово органами Державної виконавчої служби. Для примусового виконання рішення, ухвали суду видається виконавчий лист. Виконавчий лист — це письмовий документ встановленої форми і змісту, який видається судом загальної юрисдикції, і зобов'язує боржника, інших осіб точно і своєчасно виконати рішення суду і сприяти державному виконавцю у примусовому їх виконанні.

6. *Касаційне провадження.* Іноді помилкові рішення не оскаржуються. Не виключено, що апеляційний суд може ускладнити помилку, внаслідок чого набирають законної сили несправедливі рішення. Проте дія принципу законності зумовлює необхідність скасування таких рішень. Зазначені обставини вимагають створення додаткових гарантій забезпечення законності судових рішень і ухвал. Такою цивільною процесуальною гарантією є інститут касаційного оскарження і перевірки судових рішень і ухвал — касаційного провадження. Суть касаційного провадження полягає в тому, що суд касаційної інстанції за скаргою осіб, що беруть участь у справі перевіряє законність рішень і ухвал суду першої та апеляційної інстанції, що набрали чинності.

7. *Перегляд рішень у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами.* Такий перегляд забезпечує законність і обґрунтованість рішень і ухвал, гарантує можливість судового розгляду нововиявлених обставин, які не були предметом його розгляду з незалежних від суду та осіб, які брали участь у розгляді справи, причин, для встановлення можливого впливу на результати розгляду справи.

Цивільні процесуальні правовідносини можуть виникати тільки між носіями цивільних

процесуальних прав і обов'язків у процесі здійснення правосуддя, тобто між суб'єктами.

Суб'єкти

вказаних

правовідносин

класифікуються за їх роллю, завданнями і метою участі в процесі: особи, які здійснюють правосуддя в цивільних справах і діяльність яких пов'язана з ним (суд, державна виконавча служба); особи, які беруть участь у справі (особи, які захищають свої права — позивач, відповідач; особи, які захищають інтереси інших осіб — прокурор, органи держави); особи, які не беруть участі у справі (вони не мають юридичного інтересу до процесу, в результаті чого не наділені правом впливати на його хід — експерти, перекладачі, свідки). Суб'єкти повинні мати правоздатність, а для того, щоб здійснювати свої процесуальні права особисто, ще й дієздатність.

Сторони — це основні суб'єкти позовного провадження, особисто заінтересовані в позитивному для них судовому рішенні, від імені та в інтересах яких ведеться справа, на яких поширюється матеріально-правова сила рішення і покладаються судові витрати. Сторони — це особи, чий спір про право повинен вирішити суд. Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач.

Позивач — це юридична чи фізична особа, яка звертається до суду за захистом своїх суб'єктивних прав чи охоронюваних законом інтересів, а також особа, в інтересах якої подано позов.

Відповідач

— це юридична чи фізична особа, яка притягується за заявою позивача до відповідальності за порушення чи оспорення прав чи охоронюваних законом інтересів позивача.

Для сторін характерна протилежність їх процесуальних інтересів, тому в процесі неможливе об'єднання позивача і відповідача.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судом. Чинне законодавство встановлює правила розподілу цивільних справ між судами різних ланок, між судами однієї ланки. Сукупність цивільних справ, які підлягають розгляду і вирішенню по суті в даній конкретній ланці судової системи і в даному конкретному суді цієї ланки, називається **підсудністю**

. За загальним правилом всі справи по суті (тобто вперше) розглядаються місцевим судом (судом першої інстанції) за місцем проживання відповідача. В разі незгоди з рішенням, що не набуло чинності, воно може бути оскаржене до суду другої інстанції. Такими судами є апеляційні суди. При оскарженні рішення, яке набрало законної сили, слід звертатися до суду третьої (касаційної) інстанції. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, якому надано виключне право переглядати у порядку повторної касації всі справи, розглянуті судами загальної юрисдикції у

касаційному порядку.

Ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України зобов'язує суд встановлювати по кожній справі, яку він розглядає, об'єктивну істину. Це досягається шляхом доказування.

Доказування — це діяльність суду і осіб, які беруть участь у справі, по збиранню, дослідженню та оцінці доказів, спрямована на встановлення дійсних прав та обов'язків учасників спір-них правовідносин.

Факти, які повинен встановити суд, насамперед є фактами юридичними, тобто такими, з якими суд пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Такі факти встановлюються за допомогою доказів. *Докази* — це будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи. Джерела отримання доказів називаються

засобами доказування

. До них належать: пояснення сторін і третіх осіб; показання свідків; письмові докази; речові докази; висновки експертів.

Захист порушеного або оспорюваного права чи інтересу здійснюється у певній процесуальній формі. Звернення в суд юридично заінтересованої особи для захисту порушеного суб'єктивного цивільного, сімейного, трудового тощо права називається **ПОЗОВОМ**.

Він є засобом початку позовного провадження і передбачає стан спору, тобто невиконання однією особою вимог іншої або оспорювання однією особою прав іншої. Тому вимога до суду про вирішення правового спору завжди поєднана з певними матеріально-правовими вимогами.

Позовна заява подається в письмовій формі до суду, який буде розглядати дану справу. Строки подачі позовної заяви визначені Цивільним кодексом України. Відповідно до ст. 137 Цивільного процесуального кодексу України *позовна заява* повинна містити: назву суду, до якого подається заява; точну назву позивача і відповідача, їх місце проживання або знаходження, назву представника позивача, коли позовна заява подається представником; зміст позовних вимог; виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що стверджують позов; зазначення ціни позову; підпис позивача або його представника і час подання заяви.

Позовна заява подається разом з копіями відповідно до кількості відповідачів; також до неї додаються письмові докази. З позовної заяви справляється державне мито, розмір якого в більшості випадків залежить від ціни позову (розміру позовних вимог виражених у грошовій формі).

Оскільки сторони в цивільному процесі наділені рівними процесуальними правами, відповідач має всі права, які дають йому можливість захистити свої інтереси в суді. Є два процесуальні способи захисту відповідача проти позову: заперечення проти позову з посиланням на певні обставини з поданням відповідних доказів; зустрічний позов.

Заперечення проти позову поділяються на процесуальні та матеріально-правові. *Процесуальні заперечення*

— це посилання відповідача на неправомірність порушення процесу, які спрямовані на припинення провадження по справі або залишення позову без розгляду. До процесуальних заперечень належать, наприклад, посилання відповідача на невідомість даної справи суду.

Матеріально-правові заперечення — це пояснення відповідача про неправомірність вимог позивача, направлені на повну або часткову відмову у задоволенні позову. Такі заперечення можуть стосуватися як правової необґрунтованості, так і недоказаності вимог позивача. Наприклад, проти вимог позивача про відшкодування збитків, нанесених ушкодженням здоров'я, відповідач може вказати, що він діяв у стані необхідної оборони; проти вимоги позивача про повернення боргу відповідач, не оспорюючи факту боргу, може посилатися на факт повернення боргу позивачу.

Зустрічний позов — це позов відповідача до позивача. Від матеріально-правових заперечень він відрізняється тим, що представляє собою самостійні матеріально-правові вимоги відповідача до позивача. Є три умови прийняття зустрічного позову: 1) подача не пізніше, ніж за три дні до початку судового розгляду; 2) взаємозв'язок позовів; 3) доцільність одночасного розгляду обох позовів.

Вимога відповідача буде зустрічним позовом тільки тоді (ст. 141 ЦПК України), коли: вимога направлена на взаємозалік початкової. Наприклад, у відповідь на вимогу позивача про відшкодування вартості пошкодженої речі, пред'являється зустрічний позов

про стягнення боргу, строк повернення якого вже настав; він виключає повністю або частково можливість задоволення початкового позову. Наприклад, у відповідь на позов про стягнення аліментів на утримання дитини відповідач подає позов про визнання недійсним актового запису про батьківство. Задоволення зустрічного позову виключає можливість присудження аліментів.

Після прийняття позовної заяви суддя проводить підготовку справи до судового розгляду для забезпечення своєчасного і правильного вирішення справи. Розгляд справи відбувається в залі суду, усно і при незмінному складі суддів.

Судовий розгляд справи направлений на встановлення можливості розгляду справи в даному засіданні, дослідження доказів з погляду їх достатності і достовірності, на основі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, необхідних для правильного вирішення справи. Особи, які беруть участь у справі, в своїх виступах дають правову оцінку спірним правовідносинам, висловлюють свої судження по суті спору, підбивають підсумки розгляду справи. Допомагають суду правильно і всебічно оцінити докази, посилаються на закон, на основі якого, на їх думку, слід вирішити справу. З окремих питань, необхідних для подальшого руху справи, суд постановляє ухвали (про призначення експертизи, про виклик свідків, про витребування доказів та ін.).

Після дослідження всіх необхідних доказів суд йде до нарадчої кімнати для *постановлення судового рішення*.

Рішення постановляється тими суддями, які входили до складу суду, що розглядав справу. Недотримання цього правила є підставою для відміни рішення. При колегіальному розгляді справи судове рішення

постановляється більшістю голосів. Постановлене рішення викладається в письмовій формі і оголошується прилюдно. Рішення набуває законної сили після закінчення строку апеляційного оскарження. В деяких випадках рішення набирає законної сили негайно (гл. 23 ЦПК). У разі незгоди з рішенням суду особи, які беруть участь у справі, можуть його оскаржити. За чинним законодавством суд другої (апеляційної) інстанції правомочний за скаргами осіб, які беруть участь у справі, перевіряти законність та обґрунтованість рішень і ухвал, що не вступили в законну силу.

Апеляційні скарги можуть бути подані протягом одного місяця з наступного дня після оголошення рішення. В такий же строк може бути внесено апеляційне подання прокурора (ст. 292 ЦПК України). Ухвала суду першої інстанції може бути оскаржена протягом 15 днів після оголошення ухвали.

Суд апеляційної інстанції *має право*: відхилити скаргу; скасувати ухвалу і передати питання на розгляд суду першої інстанції; змінити або скасувати ухвалу і вирішити питання по суті.

По справі, розглянутій в апеляційному порядку, суд постановляє *ухвалу або рішення* в нарадчій кімнаті більшістю голосів, викладається у письмовому вигляді і підписується всім складом суду.

Апеляційна ухвала повинна відповідати вимогам ст. 313 Цивільного процесуального кодексу України. Зміст рішення суду апеляційної інстанції визначений ст. 314 Цивільного процесуального кодексу України.

Рішення чи ухвала суду апеляційної інстанції *набирає законної сили з моменту її проголошення*. Вона може бути оскаржена в касаційному порядку, переглянута в зв'язку з нововиявленими обставинами.

Касаційна скарга подається *протягом місяця* з дня проголошення ухвали чи рішення суду апеляційної інстанції. Підставами для подачі скарги в касаційному порядку є порушення норм процесуального права чи неправильне застосування норм матеріального права.

Повноваження суду касаційної інстанції (ст. 334 ЦПК України): 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги, касаційного подання прокурора (якщо буде встановлено, що рішення чи ухвала, винесені судом нижчої інстанції, є законними та обґрунтованими); 2) постановити ухвалу про повне або часткове скасування оскаржуваного судового рішення і направити справу на новий розгляд у суд першої або апеляційної інстанції; 3) постановити ухвалу про скасування оскаржуваного рішення і залишити в силі судові рішення, що було помилково скасовано судом апеляційної інстанції; 4) постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження у справі або залишити заяву без розгляду; 5) змінити рішення по суті справи, не передаючи її на новий розгляд (якщо обставини справи встановлені повно і правильно, але допущено помилку при

застосуванні норм матеріального права).

Ухвалені судом касаційної інстанції рішення або ухвали набирають чинності після їх ухвалення. У визначених законом порядку вони можуть бути переглянуті Верховним Судом України у порядку повторної касації (ст. 47 Закону України «Про судоустрій України» від 07.02.02).

На практиці іноді встановлюється, що після вступу рішення, ухвали в законну силу, з'ясувались обставини, які мали значення для вирішення справи, але вони не могли бути відомі раніше і тому не були враховані під час винесення рішення, ухвали. Незважаючи на те, що рішення, ухвала можуть повністю відповідати встановленим під час розгляду справи обставинам і суд правильно застосував до них закон, їх не можна вважати правильними. Відповідно до ст. 347-2 Цивільного процесуального кодексу України вони можуть бути переглянуті у зв'язку з *нововиявленими та виключними обставинами*. Цей спосіб гарантує розгляд

тільки

нововиявлених та виключних обставин.

Відповідно до ст. 347-4 Цивільного процесуального кодексу України рішення, що набуло чинності, переглядається у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами судом, який постановив рішення, а за винятковими обставинами — колеґією суддів у складі суддів Верховного Суду України.

Сторони та інші особи, які брали участь у справі, можуть подавати заяви про перегляд рішень і ухвал за нововиявленими та винятковими обставинами *протягом трьох місяців* з дня встановлення обставин, що стали підставою для перегляду (з дня відкриття обставин, що мають істотне значення для справи; з дня, коли вирок у кримінальній справі набере законної сили).

Цивільне судочинство має забезпечувати не тільки правильний і швидкий розгляд та вирішення справ, але й *виконання постановлених у них рішень*. Це досягається шляхом примусової реалізації цих рішень.

Виконавче провадження — це сукупність дій органів і посадових осіб Державної

виконавчої служби, спрямованих на примусове виконання рішень судів.

Примусове виконання рішень та ухвал суду покладається на Державну виконавчу службу, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України. Відповідно до Закону України «Про державну виконавчу службу» від 21.04.99 примусове виконання рішень здійснюють державні виконавці районних, міських (міст обласного значення) та районних у містах відділів державної виконавчої служби.

Виконання рішень судів (ст. 349 ЦПК України) здійснюється відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.02.

За кожним рішенням, яке набрало законної сили, за заявою особи, на користь якої постановлено рішення, видається один виконавчий лист, який є підставою для примусового виконання. *Заходами примусового виконання рішень є:* звернення стягнення на грошові кошти боржника; звернення стягнення на інші види майна боржника; звернення стягнення на заробітну плату (заробіток), доходи, пенсію, стипендію боржника; вилучення в боржника й передача стягувачеві певних предметів, зазначених у рішенні; відібрання дитини; інші заходи передбачені рішенням.

Учасниками виконавчого провадження є державний виконавець, сторони (стягувач і боржник), їхні представники, експерти, спеціалісти, перекладачі (гл. 2 Закону України «Про виконавче провадження»). Державний виконавець відкриває виконавче провадження за заявою стягувача або його представника, за заявою прокурора, при надходженні виконавчих документів із судів.

Виконавчі листи та інші судові документи можуть бути пред'явлені до виконання *протягом трьох років* з наступного дня після набрання рішенням законної сили.

Отже, значення судового виконання полягає в тому, що воно гарантує фактичну реалізацію рішень судових і несудових органів, завершує юрисдикційну діяльність по захисту суб'єктивних прав громадян та організацій.

§ 3. Основи адміністративного процесу

Діяльність органів управління з реалізації матеріальних адміністративно-правових норм, спрямованих на розв'язання індивідуальних справ, що виникають під час управлінської діяльності, необхідно розглядати як адміністративний процес.

Отже, *адміністративний процес* — це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів державного управління (посадових осіб) із розв'язання конкретних адміністративних справ у сфері державного управління.

Адміністративний процес має складну структурну побудову та охоплює різноманітні види адміністративного провадження, кожному з яких притаманні специфічні особливості залежно від характеру розгляду конкретних справ та особливостей виникнення адміністративно-процесуальних відносин. Адже очевидно, що процедура накладання

штрафу, порядок призову на дійсну військову службу, розгляд заяв і накладення дисциплінарного стягнення мають суттєві відмінності. Тому й існує багато видів процесуальної діяльності та адміністративних проваджень.

Адміністративне провадження є особливим видом урегульованої правовими нормами процесуальної діяльності уповноважених суб'єктів із розгляду окремих груп адміністративних справ.

Адміністративний процес має у своїй структурі різноманітні види провадження, з-поміж яких необхідно виокремлювати основні, найдетальніше врегульовані адміністративно-процесуальними нормами: провадження з пропозицій, заяв і скарг громадян; провадження у справах про адміністративні правопорушення; провадження із застосування дисциплінарних стягнень. Крім того, адміністративний процес складається зі стадій, кожна з яких містить сукупність послідовних процесуальних дій. Такий процес звичайно починається зі стадії порушення конкретної справи з подальшим направленням її відповідному повноважному органу для розгляду. На першому етапі виявляються підстави, встановлюється, яке відомство розглядатиме справу, а також здійснюється низка процесуальних дій: збір матеріалів, оформлення документа про порушення справи, виклик заінтересованих осіб, фіксація доказів тощо. Найважливішими процедурами у провадженні з конкретної адміністративної справи є подання сторонами їхніх пояснень, заперечень, вимог, дослідження органом управління доказів, що на них посилаються сторони. Отже, розрізняють такі стадії провадження: перша — подання громадянином заяви і прийняття її до розгляду відповідним органом (посадовою особою), яка веде провадження; друга — розгляд справи, тобто встановлення й дослідження фактичних обставин; третя — ухвалення рішення; виконання рішення; його оскарження.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення — найповніше врегульоване нормами матеріального і процесуального адміністративного права. Правові підстави його застосування закріплено в чинному Кодексі про адміністративні правопорушення. Саме провадження має такі процедури: адміністративне розслідування за фактом вчинення проступку; порушення справи про адміністративне переслідування; розгляд і винесення рішення із зазначеної справи; оскарження постанови в порядку нагляду; виконання постанови.

Адміністративне розслідування являє собою попередню перевірку фактів щодо конкретного порушення норми Особливої частини Кодексу про адміністративні правопорушення, огляд місця події, затримання правопорушника, збір пояснень, установлення особи порушника через перевірку документів чи адресне бюро.

Адміністративне розслідування проводять працівники міліції, члени громадських формувань, представники державних спеціальних інспекцій, прокурори та інші уповноважені на такі дії органи або посадові особи.

Порушення справи про адміністративне правопорушення вчиняється за наслідками адміністративного проступку. Зазначені дії закріплюються складанням протоколу, що є єдиною підставою для розгляду адміністративної справи про будь-яке правопорушення. Інші документи не є підставою для притягнення особи до адміністративної відповідальності, але на їх основі може бути складено протокол. Отже, можемо зазначити, що протокол є підсумком адміністративного розслідування і початком провадження в адміністративній справі. Тому встановлено певні вимоги до змісту протоколу. Він, зокрема, має містити такі реквізити: дата і місце його складання, посада, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу порушника; місце, час учинення і сутність адміністративного правопорушення; нормативний акт, що передбачає відповідальність за таке правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є; пояснення порушника; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Протокол підписується особою, яка його склала, та особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; за наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписаний і цими особами. Якщо правопорушник відмовляється від підписання протоколу, в ньому робиться про це запис. Крім того, особа, яка скоїла адміністративне правопорушення, має право подати свої пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, а також викласти мотиви, що спонукали її до відмови підписувати протокол.

Повноваженнями щодо складання адміністративних протоколів наділено посадових осіб чи представників громадських організацій (наприклад, працівників міліції, членів громадських формувань, представників державних спеціальних інспекцій, прокурорів), на яких згідно з чинним законодавством покладено обов'язки зі здійснення контролю за дотриманням певних правил у відповідній галузі чи сфері народного господарства. Особа, яка складає протокол, в обов'язковому порядку роз'яснює порушникові його права та обов'язки, про що робиться відповідна позначка у протоколі. Протокол надсилається органу чи посадовій особі, які уповноважені розглядати справу про адміністративне правопорушення.

Якщо протокол неможливо скласти на місці вчинення правопорушення, а складення його є обов'язковим, працівник органу внутрішніх справ може доставити порушника в міліцію. У разі порушення окремих правил (наприклад, користування засобами транспорту, правил пожежної безпеки, санітарно-протиепідемічних правил на транспорті) порушник може бути доставлений уповноваженою на те особою для складання протоколу в міліцію, якщо в нього відсутні документи, що засвідчують його особистість.

Для належного забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення в необхідних випадках здійснюються процесуальні заходи, метою яких є припинення адміністративних правопорушень, установлення особи, складення прото-колу про адміністративне правопорушення, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ. До таких заходів належать: адміністративне затримання особи; особистий огляд; огляд речей та вилучення речей і документів.

Адміністративне затримання водночас є заходом щодо припинення правопорушення, тож, оформляється складанням відповідного протоколу. На прохання особи про її місцеперебування повідомляються родичі, адміністрація за місцем роботи або навчання. Сповідення про затримання неповнолітнього його батьків чи осіб, які їх заміщають, є обов'язковим. Для адміністративного затримання передбачено відповідні строки. Зазвичай вони не можуть перевищувати трьох годин. В окремих випадках особи, які порушили прикордонний режим або режим у пунктах пропуску через державний кордон, можуть бути затримані для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом 24 годин від моменту затримання або на строк до 10 діб за санкцією прокурора, якщо правопорушники не мають документів, що засвідчують їхню особу. За дрібне хуліганство, злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члену громадського формування, а також військовослужбовця чи образу їх, публічні заклики до невиконання вимог працівника міліції правопорушник може бути затриманий до розгляду справи суддею або керівником органу внутрішніх справ. Крім того, може бути затримано до початку розгляду справи суддею осіб, які порушили порядок організації та проведення зборів, мітингів, ву-личних походів і демонстрацій або виявили неповагу до суду чи торгували з рук у невстановлених місцях.

Адміністративне затримання мають право здійснювати працівники органів внутрішніх справ, прикордонники, посадові особи воєнізованої охорони та військової автомобільної інспекції.

Особистий огляд може провадитись уповноваженими на те посадовими особами органів внутрішніх справ, воєнізованої охорони, цивільної авіації, митних установ і прикордонних військ, природоохоронних органів у присутності двох понятих. Усі учасники огляду мають бути тієї ж статі, що й затриманий.

Огляд речей може провадитись уповноваженими на те посадовими особами органів

внутрішніх справ, воєнізованої охорони, цивільної авіації, митних установ, прикордонних військ, природоохоронних органів, органів лісоохорони, органів рибоохорони, органів, що здійснюють державний нагляд за додержанням правил полювання. Про особистий огляд, огляд речей складається протокол або про це робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення чи затримання.

Вилучення речей і документів, що є знаряддям чи безпосереднім об'єктом правопорушення, здійснюється посадовими особами органів, які проводять затримання та огляд. Вилучені речі і документи зберігаються до розгляду справи про адміністративне правопорушення. Після розгляду справи, залежно від результатів її розгляду, є можливими такі рішення: вилучені речі й документи конфіскують; повертають власникові або знищують; у разі сплатного вилучення речей реалізують.

Розгляд справи про адміністративне правопорушення є основною стадією провадження і зазвичай здійснюється за місцем його вчинення. Зокрема, дрібне хуліганство розглядає суд того району, де воно здійснене. Але є винятки, коли деякі адміністративні правопорушення можуть розглядатися як за місцем їх учинення, так і за місцем проживання. До них слід віднести: придбання спиртних напоїв домашнього виготовлення; появу в нетверезому вигляді чи розпивання спиртних напоїв у громадських місцях тощо. До органів, яким надано право розгляду справ про адміністративні правопорушення відповідно до Кодексу про адміністративні правопорушення, належать: адміністративні комісії, районні (міські) суди (судді); органи внутрішніх справ (міліція), органи (посадові особи), які здійснюють адміністративно-наглядові функції (приміром, державного пожежного нагляду, митні органи).

У розгляді справи про адміністративне правопорушення беруть участь його учасники, до яких законодавець відносить: особу, яка притягається до адміністративної відповідальності; по-терплого; законних представників; захисника; свідків; експертів; перекладачів.

Особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, надається право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання. У процесі розгляду справи вона може користуватися правовою допомогою адвоката або іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, а також оскаржити постанову у справі. Зазвичай справа про адміністративне правопорушення розглядається у присутності особи, яка його скоїла. В окремих випадках справа може бути розглянута і за її відсутності, якщо існують достовірні дані про

своєчасне сповіщення особи про місце і час розгляду справи та якщо від неї не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи.

Потерпілим є особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Вона має право знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, оскаржувати постанову у справі про адміністративне правопорушення.

Законні представники мають право репрезентувати інтереси особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, а також потерпілого, які є неповнолітніми чи особами, котрі через свої фізичні або психічні вади не можуть самі реалізовувати свої права у справах про адміністративні правопорушення. До законних представників належать батьки, всиновителі, опікуни, піклувальники.

Захисник (адвокат чи інший фахівець у галузі права) може брати участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення. Він має право: знайомитися з матеріалами справи; заявляти клопотання; за дорученням особи, що його запросила, від її імені подавати скарги на рішення органу (посадової особи), який (яка) розглядає справу.

Свідком у справі про адміністративне правопорушення може бути викликана кожна особа, про яку є дані, нібито їй відомі обставини, що підлягають установленню в цій справі. Свідок зобов'язаний з'явитись у зазначений час до органу (посадової особи), який (яка) його викликає, дати правдиві пояснення у справі та відповісти на поставлені запитання.

Експерт призначається органом або посадовою особою, у провадженні якого знаходиться справа про адміністративне правопорушення, в разі, коли виникає потреба в спеціальних знаннях. Він зобов'язаний з'явитися на виклик органу (посадової особи) і надати об'єктивний висновок з поставлених перед ним питань. Експертові надано право знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета експертизи, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для висновку; з дозволу органу (посадової особи), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, ставити особі, яка притягається до відповідальності, потерпілому, свідкам запитання, що стосуються предмета експертизи; бути присутнім під час розгляду справи.

Перекладач призначається органом або посадовою особою, у провадженні яких перебуває справа про адміністративне правопорушення, для здійснення повного і точного дорученого йому перекладу.

Потерпілим, свідкам, експертам і перекладачам відшкодовуються в установленому порядку витрати, яких вони зазнали у зв'язку з явкою в орган чи до посадової особи, у провадженні яких перебуває справа про адміністративне правопорушення. Зокрема, за ними зберігається в установленому порядку середній зарібок за місцем роботи за час їх відсутності у зв'язку з участю в розгляді адміністративної справи.

Винесення постанови у справі про адміністративне правопорушення має містити: найменування органу або посадової особи, які винесли постанову; дату розгляду справи; відомості про особу, щодо якої розглядається справа; виклад обставин, установлених під час розгляду справи; зазначення нормативного акта, який передбачає відповідальність за таке адміністративне правопорушення; винесене у справі рішення.

Одночасно вирішується питання про вилучені речі й документи, а також про порядок відшкодування винною особою заподіяних майнових збитків.

У справі про адміністративне правопорушення передбачено винесення таких постанов: про накладення адміністративного стягнення; про вжиття заходів впливу до неповнолітніх; про закриття справи. Підставами припинення справи можуть бути: відсутність правопорушення; недосягнення особою 16 років; неосудність і строк давності притягнення до адміністративної відповідальності, що становить два місяці.

Постанова оголошується негайно після закінчення розгляду справи, а її копія протягом трьох днів вручається особі, стосовно якої вона винесена, під розписку. Якщо копія постанови висилається, про це робиться відповідна позначка у справі.

За результатами розгляду справи під час установлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, орган (посадова особа) вносить у відповідні підприємства, організації, установи пропозиції щодо усунення виявлених недоліків.

Виконання постанови про накладення адміністративного стягнення є кінцевою стадією провадження. За загальною процедурою постанова підлягає виконанню з моменту її винесення. Тобто, на відміну від вироку суду, який набирає законної сили після закінчення строку касаційного оскарження, постанова про адміністративне правопорушення набирає законної сили негайно. В разі оскарження постанови про накладення адміністративного стягнення вона підлягає виконанню після залишення скарги або протесту без задоволення.

Чинне законодавство передбачає випадки, за яких виконання постанови про накладення адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту, виправних робіт або штрафу, крім випадків, коли стягнення штрафу передбачене на місці вчинення адміністративного правопорушення, може бути відстрочене до одного місяця. Підставою відстрочення можуть бути обставини, наявність котрих унеможливує негайне виконання постанови. Наприклад, неможливість притягнення особи до адміністративного арешту на 15 діб через нещасний випадок, що стався в його сім'ї. У такому разі рішення про відстрочення виконання постанови ухвалює орган чи посадова особа, яка її винесла.

Передбачається також давність виконання постанови. Так, не підлягає виконанню постанова про накладення адміністративного стягнення, якщо її не було звернуто до виконання протягом трьох місяців від дня винесення. У цей термін не заліковується час відстрочення виконання постанови, а також строк, пов'язаний з винесенням протесту чи подачею скарги.

Оскарження і внесення протесту є обов'язковою стадією у справі. Постанову можуть оскаржити потерпілий та особа, стосовно якої її було винесено, а також опротестувати прокурор. Постанова районного (міського) суду (судді) про накладення адміністративного стягнення є остаточною і оскарженню в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення не підлягає.

Оскарження постанови може бути подано протягом 10 днів після її ухвалення. Після повторного розгляду справи виносяться рішення, яке є остаточною, але може бути оскаржене прокурором у порядку нагляду. Копія рішення за скаргою або протесту на постанову у справі про адміністративне правопорушення протягом трьох днів надсилається особі, стосовно якої її було винесено. Водночас копія постанови надсилається потерпілому на його прохання.

Порушник повинен сплатити штраф у межах 15 днів від дня вручення йому постанови. У разі несплати в установленій термін постанова про сплату надсилається за місцем роботи для примусового стягнення штрафу. Якщо особа не працює і не має інших прибутків, штраф стягується через звернення стягнення на особисте майно порушника.

Провадження у справах за пропозиціями, заявами та скаргами громадян урегульоване нормами Закону України «Про звернення громадян» від 02.10.96. Цим Законом закріплюється механізм практичної реалізації громадянами нашої держави наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади та об'єднання громадян пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати вади та оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Особи, які не є громадянами України, але на законних підставах знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни нашої держави.

Усі види заяв, скарг, пропозицій громадян, які надходять до органів виконавчої влади, мають загальну назву — **звернення**.

Пропозиція — це звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави й суспільства.

Заява — це звернення громадян, в якому висловлюються прохання щодо захисту закріплених у Конституції України прав і свобод та інтересів особи або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій усіх форм власності, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також побажання щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання — це письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — це звернення з вимогою поновлення прав і захисту законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів

місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб. Скарги є найгострішим видом звернення і пов'язані насамперед з порушенням особистих прав і свобод громадян з боку державних органів і посадових осіб. Кінцевим результатом їх розгляду є притягнення винних до відповідальності. За змістом вони поділяються на адміністративні й судові. У першому випадку йдеться про реалізацію права оскарження будь-яких дій, у другому — здійснюється реалізація права на оскарження рішень судових чи адміністративних органів.

Право розгляду звернень громадян мають: органи державної влади і місцевого самоврядування та їх посадові особи; керівники й посадові особи установ, організацій, підприємств незалежно від форм власності; об'єднання громадян та їх керівники.

Категорії справ, що розглядаються судом за скаргами громадян, визначаються в законодавчих актах (про власність, про землю, про підприємництво). Водночас не можуть бути предметом судового розгляду справи, віднесені до виключної компетенції адміністративних органів, зокрема рішення у сфері оборони країни, валютного контролю, рішення, ухвалені у зв'язку зі стихійним лихом.

Заяви і скарги Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, інвалідів Великої Вітчизняної війни розглядаються першими керівниками державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій і підприємств особисто.

Скарга на рішення, що оскаржувалося, може бути подана до органу чи посадовій особі вищого рівня протягом одного року від моменту його ухвалення, але не пізніше одного місяця від часу, коли громадянин ознайомився з винесеним рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються.

Пропущений з поважної причини термін може бути поновлений органом чи посадовою особою, які розглядали скаргу.

Якщо рішення вищого державного органу, який розглядав скаргу, не задовольняє громадянина, воно може бути оскаржене ним у термін, передбачений законодавством України.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, що не потребують додаткового вивчення, вирішуються невідкладно, але не пізніше 15 днів від дня їх отримання. Якщо необхідно провести додаткову перевірку за матеріалами звернення, дозволяється подовжити строк їх розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

Звернення громадян, які мають установлені законодавством пільги, розглядаються в першочерговому порядку.

Діловодство стосовно звернень передбачає, що всі ці документи реєструються в централізованому порядку за спеціальною системою в затверджених журналах на день їх надходження.

Порядок дисциплінарного провадження регламентується Кодексом законів про працю, Правилами внутрішнього розпорядку та статутами про дисципліну, які діють у різних галузях управління, зокрема на підприємствах, в організаціях та установах.

Дисциплінарне провадження з проступків, що їх допустили працівники державних органів, підприємств, організацій та установ, спрямоване на підвищення дисципліни, а також попередження вчинення подібних дій у майбутньому. Завдяки розгляду справ про дисциплінарні проступки і вжиттю заходів впливу здійснюється ефективна боротьба з працівниками, які допускають прогули та спізнення, а також недбало виконують свої службові обов'язки.

У здійсненні дисциплінарного провадження необхідно розрізнити кілька етапів. Зокрема, на першому етапі встановлюються підстави, необхідні для порушення дисциплінарного провадження. Такими підставами можуть служити доповідні записки, рапорти, а також відповідні записи в облікових документах, інші відомості про порушення трудової дисципліни окремими працівниками.

На другому етапі керівник перед накладенням стягнення має особисто вивчити всі

обставини вчинення дисциплінарного проступку. З цією метою він повинен затребувати від порушника трудової дисципліни пояснення в письмовій формі.

На третьому етапі керівник виносить рішення щодо застосування до працівника таких заходів стягнення: догана; звільнення. Чинне законодавство, статuti і положення про дисципліну можуть передбачати для окремих категорій працівників й інші заходи дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником чи уповноваженим ним органом безпосередньо в разі встановлення факту проступку, але в межах одного місяця від дня його виявлення, без урахування часу хвороби працівника чи перебування його у відпустці. В усіх випадках дисциплінарне стягнення не може бути накладено пізніше шести місяців від дня вчинення проступку. Стягнення оголошується наказом чи розпорядженням і доводиться до працівника під розпис упродовж трьох днів.

Якщо протягом року від часу накладення дисциплінарного стягнення працівник не допустив нового проступку, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і належним чином ставиться до виконання своїх службових обов'язків, керівник може видати наказ про дострокове зняття з нього стягнення.

Систему органів, що розглядають справи про адміністративні правопорушення, визначено Кодексом про адміністративні правопорушення. До них належать: адміністративні комісії при виконавчих комітетах міських, селищних, сільських рад; виконавчі комітети міських, селищних, сільських рад; районні або міські суди чи судді; органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші органи чи посадові особи, уповноважені на те цим Кодексом. Адміністративним комісіям при виконавчих органах сільських, селищних та міських рад надано право вирішувати всі справи про адміністративні правопорушення, за винятком тих, що віднесені до відання інших органів чи посадових осіб, зокрема органами внутрішніх справ.

Законодавець вимагає чіткого розмежування повноважень між органами, які наділені правом розглядати справи про адміністративні правопорушення. Наразі виконавчі комітети сільських, селищних і міських рад, судді районних чи міських судів, органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші уповноважені органи зобов'язані розглядати тільки ті справи про адміністративні правопорушення, які згідно з Кодексом

про адміністративні правопорушення віднесені до їх відання.

Окремо необхідно зупинитись на порядку утворення та формування адміністративних комісій. Повноваженнями щодо їх створення наділені відповідні органи місцевого самоврядування. Безпосередньо до складу адміністративних комісій входять: голова; заступник голови, відповідальний секретар, а також члени комісії. В адміністративних комісіях при виконавчих органах міських рад запроваджується посада звільненого відповідального секретаря комісії. Порядок діяльності адміністративних комісій регулюється законодавчими актами України. В окремих випадках адміністративні комісії можуть створюватися при виконавчих комітетах районних у містах рад, але тільки у тому випадку, коли цим радам та їх виконавчим комітетам такі повноваження будуть делеговані міською радою.

Порядок утворення інших колегіальних органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, а також порядок розгляду справ у цих органах визначається законодавчими актами України.

Посадові особи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, можуть накладати адміністративні стягнення, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення, у межах наданих їм повноважень і лише під час виконання службових обов'язків.

§ 4. Порядок судового розгляду

кримінальних справ

Судовий розгляд кримінальної справи — це встановлена законом система процесуальних дій суду та учасників судового розгляду, послідовне проведення яких спрямоване на всебічне, повне та об'єктивне дослідження матеріалів справи, встановлення в ній істини і винесення на цій основі законного, обґрунтованого і справедливого вироку.

У межах кримінально-процесуального закону діє кілька структурних елементів, які об'єднують процесуальні дії з чітко окресленим змістом: підготовча частина судового засідання; судове слідство; судові дебати; останнє слово підсудного; ухвалення та проголошення вироку.

Завдання підготовчої частини суду полягає в створенні необхідних умов для повного, всебічного та об'єктивного проведення судового слідства, належного дослідження та оцінки доказів і в остаточному підсумку — винесення законного й обґрунтованого вироку. Згідно з чинним кримінально-процесуальним законом підготовча частина судового засідання здійснюється у такому порядку: 1) відкриття судового засідання; 2) перевірка

явки учасників судового розгляду; 3) роз'яснення перекладачеві його обов'язків; 4) встановлення особи підсудного і часу вручення йому копії обвинувального висновку; 5) оголошення складу суду і роз'яснення права відводу; 6) вирішення питання про можливість розгляду справи у разі неявки кого-небудь з учасників судового розгляду або інших викликаних у судове засідання осіб; 7) видалення свідків із залу суду; 8) роз'яснення прав і обов'язків учасників судового розгляду; 9) заявлення і розв'язання клопотань учасників судового розгляду.

Суд може з власної ініціативи винести ухвалу (постанову) про виклик у судове засідання нових свідків, затребування документів та інших доказів, про призначення експертів.

Після закінчення підготовчих дій суд переходить до наступної частини судового розгляду — *судового слідства*, про що оголошує головуючий суду.

Судове слідство — центральна частина судового розгляду, в якій суд та інші учасники процесу всебічно вивчають усі обставини вчиненого злочину, досліджують докази, зібрані на попередньому слідстві, надані учасниками процесу або отримані судом самостійно, з метою встановлення об'єктивної істини та забезпечення правильного застосування закону.

Встановлення об'єктивної істини — органічна частина правосуддя.

Об'єктивна істина — це відповідність висновків суду про всі суттєві та юридично значущі обставини події злочину тому, що мало місце в дійсності. Істина встановлюється шляхом доказування та за допомогою доказів. При цьому висновки суду відповідатимуть істині, якщо в її основу покладені достовірні факти — *докази*. Суд повинен використовувати як докази тільки такі фактичні дані, які відповідають вимогам причетності до справи, допустимості та достовірності. Причетність означає здатність фактичних даних прояснити ті або інші обставини, які входять до предмета доказування.

Допустимість доказу — це об'єктивний стан гносеологічних якостей та процесуальної форми доказу, за якого: доказ отримано уповноваженим на те об'єктом; джерело фактичних даних відоме, перевірене та законом дозволене; фактичні дані отримані в установленому законом порядку; фактичні дані та процес їх отримання закріплені в

процесуальних документах та інших процесуальних носіях інформації і належним чином засвідчені; сукупність зібраних доказів дозволяє визначити достовірність фактичних даних, які утворюють зміст доказу.

Достовірність доказів означає відповідність їх об'єктивним фактам, здатність дати правдиву інформацію у справі. Достовірність передбачає перевірку, а перевірка — знання джерел і способів отримання фактичних даних.

Судове слідство — це діяльність з доказування, в якій обов'язково присутні чотири елементи: предмет доказування; суб'єкт доказування; засоби доказування — докази; процес доказування.

Усі ці елементи залишаються стабільними при здійсненні доказування на всіх стадіях кримінального процесу, за винятком того, що в суді не беруть участі як суб'єкти доказування слідчий та орган дізнання, а також умов, за яких здійснюється доказування: а) на слідстві — при додержанні таємниці слідства та конкретної процедури провадження слідчої дії; б) в суді — в умовах гласності, усності та безпосередності процесу, змагальності сторін та за активної участі доказування потерпілого, підсудного, захисника та інших учасників процесу. Відповідно до вимог ст. 257 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України суд першої інстанції при розгляді справи зобов'язаний безпосередньо дослідити докази у справі: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи.

Судове слідство починається оголошенням обвинувального висновку. Тим самим учасники повідомляються про те, в чому обвинувачується підсудний та які докази його вини були отримані на попередньому слідстві. У справах досудової підготовки матеріалів судове слідство починається з оголошення постанови суд-ді про віддання до суду, а у справах приватного обвинувачення — з оголошення заяви потерпілого.

Слідом за цим суд роз'яснює підсудному сутність обвинувачення та запитує, чи зрозуміле обвинувачення та чи визнає обвинувачений себе винним, а також чи бажає давати показання.

Якщо у справі заявлено цивільний позов, у підсудного з'ясо-вують також, чи визнає він позивну вимогу позивача.

Потім суд визначає порядок дослідження доказів, який має бути найдоцільнішим у даній ситуації та забезпечувати найсприятливіші умови для встановлення об'єктивної істини. Судове слідство провадиться шляхом: допиту потерпілого, підсудного, свідків, експертів, оголошення показань, що наведені цими особами на досудових стадіях процесу, пред'являються для впізнання, огляду предмети, документи та місця події, провадження експертизи. Проте судове слідство має й свої особливості, які визначаються дієвістю всіх демократичних принципів правосуддя та участю в доказуванні всіх заінтересованих осіб. Так, закон не передбачає можливості провадження в суді огляду. Суд не проводить огляд трупа, оскільки до часу судового засідання має бути проведена експертиза. Суд не проводить обшуку та особистого обшуку. Якщо необхідно вилучити якісь предмети або документи, він може їх затребувати. Якщо треба вжити заходів до забезпечення цивільного позову, суд має право дати органам дізнання доручення про накладення арешту на майно (ст. 247 КПК України).

Судове слідство починається з допиту *потерпілого*. Про це прямо говориться в ст. 308 КПК: «Потерпілий допитується за правилами допиту свідків. Допит потерпілого проводиться перед допитом свідків». Як і допит свідка, допит потерпілого складається з двох частин: а) вільної розповіді на пропозицію голову-чого про все, що йому особисто відомо про обставини, які підлягають з'ясуванню у даній справі; б) відповідей на запитання ін-ших учасників судового розгляду і суддів. Поширюючи загальні правила допиту свідка на допит потерпілого, закон не виключає існування і певних особливостей, котрі належить враховувати суду та судді, який одноособово розглядає справу, при одержанні і дослідженні показань потерпілого, а також при їх оцінці: а) по-терпілий не попереджається перед допитом про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань; б) як учасник процесу потерпілий до початку допиту його в суді вже двічі мав змогу ознайомитися з усіма матеріалами кримінальної справи (див. ст. 217, 255 КПК); в) як учасник процесу він не видаляється із залу судового засідання, як це робиться щодо свідків (ст. 293 КПК), і присутній при оголошенні процесуальних документів, що містять обвинувачення і докази, на яких воно ґрунтується (ст. 297 КПК), бере участь у дослідженні показань підсудного та інших доказів. Тому суду важливо заслухати і дослідити тільки те, що відомо потерпілому безпосередньо як особі, яка постраждала від злочину.

Положення закону про те, що допит потерпілого проводиться перед допитом свідків покликане усунути вплив показань свідків на показання потерпілого. Одночасно воно запобігає впливу показань потерпілого на показання свідків, оскільки при такому порядку ті під час допиту потерпілого відсутні в залі судового засідання і викликаються

туди для допиту вже після того, як потерпілий дав показання.

Суд повинен слідкувати за тим, щоб при допиті не ставилися навідні запитання або запитання, які принижують честь і гідність потерпілого, обмежують його права та ображають його або його близьких. У разі відмови потерпілого від давання показань суд може оголосити його показання, що були дані на попередньому слідстві. Вирок суду має базуватися тільки на тих доказах, які були розглянуті в судовому засіданні. При цьому показання потерпілого, підсудного або іншого учасника процесу, дані на попередньому слідстві, не тільки можуть, але й повинні бути оголошені. Адже в силу ст. 257 КПК України суд повинен без-посередньо досліджувати в залі суду всі докази, оголосити всі протоколи та інші документи. Однак за законом усі оголошення раніше даних показань досліджуються тільки після допиту учасника процесу в залі суду. Суд, оголошуючи показання, повинен вжити заходів для з'ясування та усунення протиріч, які є.

Допит підсудного починається з пропозиції головуючого дати в справі показання, після чого підсудного допитують прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, громадський захисник. Після цього підсудному можуть бути поставлені запитання іншими учасниками. Потім підсудного допитують суддя та народні засідателі. Суд має право протягом усього допиту підсудного учасниками судового розгляду ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей.

У судовому засіданні підсудний має право користуватись нотатками (ст. 300 КПК).

Допит підсудного, таким чином, є одночасно процесуальним засобом безпосереднього з'ясування судом разом з учасниками судового розгляду обставин справи і забезпечення права підсудного давати показання з приводу висунутого обвинувачення і доказів, на яких воно ґрунтується.

Підсудний не зобов'язаний давати показання. Відмова підсудного давати показання, як мотивована, так і немотивована, не є підставою ні для видалення його з залу судового засідання, ні для позбавлення чи обмеження його можливостей в реалізації під час судового засідання інших своїх процесуальних прав: ставити запитання іншим підсудним, потерпілому, свідкам, експерту, спеціалісту, цивільному позивачу і цивільному відповідачу або їх представникам; давати пояснення по суті справи в кожний момент судового слідства тощо (див. ст. 263 КПК). Недотримання цього положення є істотним порушенням

кримінально-процесуального закону (ст. 370 КПК).

Якщо підсудний, який раніше відмовився давати показання, змінить своє попереднє рішення і заявить про бажання дати показання, суд чи суддя, який одноособово розглядає справу, зобов'язаний допитати його, вносячи своїм рішенням зміни до встановленого ним порядку судового слідства.

Встановлений законом порядок допиту підсудного передбачає: 1) надання підсудному можливості висловитися з приводу висунутого йому обвинувачення та доказів, на яких воно ґрунтується, підтверджуючи чи спростовуючи це обвинувачення повністю або частково; 2) постановку запитань з боку учасників судового розгляду і суддів про обставини, які мають значення для правильного вирішення справи.

Допит підсудного є не тільки процесуальним способом перевірки правдивості показань, що він давав на попередньому слідстві, а й самостійною процесуальною дією в центральній стадії кримінального процесу, у ході якої можуть бути одержані показання, що відрізняються від попередніх. Тому головуючий не може звертатися до підсудного на початку допиту із запитанням, чи підтверджує він показання, які дав на попередньому слідстві.

Порядок допиту підсудного, встановлений ст. 300 КПК, забезпечує змагальність судового розгляду та активність суду в дослідженні цього виду доказів. Спочатку запитання підсудному ставлять учасники судового розгляду, які виконують функцію обвинувачення (прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільний позивач, їх представники), потім учасники, котрі виконують функцію захисту (цивільний відповідач або його представник, захисник, громадський захисник), інші підсудні. Законний представник потерпілого і законний представник підсудного можуть поставити запитання підсудному відповідно перед представником потерпілого і перед захисником підсудного.

З метою забезпечення об'єктивності суддів і народних засідателів законодавець надав їм право допитувати підсудного про ті обставини, які залишились ще недостатньо з'ясованими, що не позбавляє їх права ставити йому запитання для уточнення і доповнення відповідей протягом усього допиту підсудного учасниками судового розгляду.

Відсутність прокурора, особливо у справах про злочини, спрямовані не проти прав і законних інтересів особи, змушує суд ставити запитання першим. Тому з метою усунення обвинувального ухилу у своїй діяльності суд повинен забезпечити участь прокурора у судовому засіданні в якомога більшій кількості справ.

Підсудний має право бути присутнім при всіх процесуальних діях, пов'язаних з дослідженням доказів, в т. ч. і при допиті інших підсудних, співучасників у вчиненні злочину.

Допит підсудного у відсутності іншого підсудного як виняток можливий і доцільний тоді, коли інший підсудний має вплив на допитуваного, про що свідчать, зокрема, обставини вчинення злочину у співучасті; поведінка іншого підсудного в залі судового засідання (жести, репліки і погрози на адресу підсудного); коли підсудні узгодили свої показання; для з'ясування причин самообмови тощо. Такого «іншого підсудного», зокрема організатора злочинної групи, який не визнає себе винним у пред'явленому обвинуваченні, доцільно допитати після допиту підсудних, які зізналися у вчиненні злочину чи злочинів.

Рішення про допит підсудного у відсутності іншого підсудного і про видалення його із залу судового засідання суд чи суддя, який одноособово розглядає справу, виносить як за клопотанням учасників судового розгляду, так і з власної ініціативи. Ухвала суду чи постанова судді про це виноситься на місці із занесенням до протоколу судового засідання або в нарадчій кімнаті у вигляді окремого документа. Обґрунтовуючи необхідність допиту одного підсудного у відсутності іншого, суд чи суддя, який одноособово розглядає справу, повинен уникати мотивів, які свідчили б про упередженість суддів, вирішення наперед питання про ступінь винності підсудних тощо.

Для забезпечення підсудному, котрого було видалено із залу судового засідання, права на захист закон покладає на головуючого обов'язок оголосити йому після повернення до залу судового засідання показання іншого підсудного, які були дані за його відсутності, і надати можливість поставити допитаному підсудному запитання і дати свої пояснення з приводу його показань.

Хоча закон і не містить окремих положень про додатковий допит підсудного, суд чи

суддя, який одноособово розглядає справу, може допитати підсудного додатково у зв'язку з новими обставинами, які з'ясувалися у ході дослідження інших доказів, що впливає і з права підсудного давати пояснення по суті справи в будь-який момент судового слідства.

Якщо дані про наявність нових обставин з'явилися вже під час судових дебатів, останнього слова підсудного чи наради суддів, перед додатковим допитом підсудного, суддя, який одноособово розглядає справу, постановою відновлює судове слідство.

Допит свідків у суді провадиться за такими правилами:

1. Свідки допитуються по одному у відсутності інших, ще недопитаних свідків.
2. Кожному свідкові перед його допитом по суті ставляться за питання, щоб з'ясувати його стосунки з підсудним і потерпілим, і пропонується розповісти все те, що йому відомо в справі.
3. Після того, як свідок розповів усе, що йому відомо в справі, його допитують прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, громадський захисник, підсудний, суддя та народні засідателі.
4. Якщо свідка викликано в судове засідання за клопотанням прокурора або іншого учасника судового розгляду, запитання цьому свідкові ставить спочатку той учасник судового розгляду, за клопотанням якого свідка викликано. Свідок, викликаний з ініціативи суду, допитується в загальному порядку.
5. Суд протягом усього допиту свідка учасниками судового розгляду має право ставити йому запитання для уточнення і доповнення відповідей.
6. Допитані свідки залишаються в залі судового засідання і не можуть залишити його до

закінчення судового розгляду без дозволу головуючого.

7. Запитання до свідка повинні бути коректними, чіткими, зрозумілими і конкретними, враховувати інтелектуальний рівень допитуваного. Навідні запитання не допускаються.

Головуючий має право зняти будь-яке запитання до свідка, якщо воно сформульоване таким чином, щоб принизити гідність свідка, або не пов'язане із з'ясуванням обставин справи, що розглядається, чи стосунків свідка з підсудним та потерпілим, або якщо запитання спрямоване на викриття самого свідка у вчиненні якогось злочину, оскільки свідок не зобов'язаний свідчити проти себе. На зняті запитання свідок не повинен відповідати, однак до протоколу судового засідання вони мають бути занесені.

Допит неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за розсудом суду — до 16 років, проводиться в суді в присутності педагога, а у разі необхідності — лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього. По закінченні допиту неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

Експертиза в суді призначається у випадках, коли для з'ясування певних питань необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Експертом може бути будь-яка незаінтересована в справі особа, яка має необхідні спеціальні знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла.

Експертиза в суді — це самостійне дослідження із застосуванням спеціальних знань наданих на експертизу об'єктів, що провадиться експертом на вимогу суду. За результатами експертизи експерт дає письмовий висновок, в якому вказує хід досліджень, фактичні дані та висновки з питань, які досліджуються. Експерт несе кримінальну відповідальність за заздальгідь неправдивий висновок. Суд приймає рішення про провадження експертизи в залі суду.

Виходячи зі змісту ст. 310 і 311 КПК, можна виокремити кілька етапів проведення експертизи в суді: 1) подання учасниками судового розгляду суду чи судді, який одноособово розглядає справу, на його пропозицію, письмових запитань, які вони

бажають поставити на вирішення експерта; 2) оголошення головоючим поданих запитань; 3) заслуховування думки учасників судового розгляду (з дозволу суду чи судді, який одноособово розглядає справу, — і експерта) з приводу запитань, поданих учасниками судового розгляду і додатково запропонованих судом чи суддею, котрий одноособово розглядає справу; 4) остаточне визначення судом чи суддею, котрий одноособово розглядає справу, кола запитань, на які повинен відповісти експерт, з усуненням запитань, що не стосуються справи або виходять за межі компетенції експерта; 5) винесення у нарадчій кімнаті судом чи суддею, який одноособово розглядає справу, ухвали чи постанови про призначення експертизи та оголошення її в судовому засіданні; 6) передача судом чи суддею, який одноособово розглядає справу, експерту ухвали чи постанови про призначення експертизи, а також інших матеріалів, необхідних експерту для надання висновку, передусім матеріалів справи, речових доказів, зразків для порівняльного дослідження; 7) проведення експертного дослідження і складання експертом висновку; 8) оголошення експертом висновку в судовому засіданні і приєднання його судом до справи; 9) допит експерта для роз'яснення і доповнення його висновку (див. ст. 311 КПК).

Зазначений порядок проведення експертизи має певні особливості, коли експертизу проводить у суді особа, яка дала висновок на попередньому слідстві. Якщо експерт проводив експертизу і на попередньому слідстві, то він має право брати участь у дослідженні доказів з початку судового слідства, а новий експерт — лише після винесення судом ухвали чи суддею, який одноособово розглядає справу, постанови про призначення експертизи. Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що рішення про призначення експертизи виносяться у випадках, коли в стадії попереднього розслідування вона не проводилась або коли для її проведення у судове засідання викликано експерта, який не був таким під час дізнання та попереднього слідства, а також у разі необхідності проведення додаткової чи повторної експертизи.

На особу, яка проводить експертизу в суді, поширюються права судового експерта, передбачені ст. 13 Закону «Про судову експертизу»: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів; 2) вказувати в акті судової експертизи на виявлені в ході її проведення факти, що мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені запитання; 3) з дозволу суду або судді, який одноособово розглядає справу, бути присутнім під час проведення судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи, та ін.

По закінченні судового слідства суд переходить до *судових дебатів*.

Судові дебати — це дебати учасників процесу, які складаються з промов прокурора, громадського обвинувача, захисника, цивільного захисника, позивачів та їх представників.

На цьому етапі правосуддя повністю реалізується принцип змагальності сторін, де учасники процесу, які відстоюють свої інтереси або інтереси осіб, яких вони захищають, обґрунтовують рішення того або іншого питання на свою користь, викладають обставини, що виправдовують або обвинувачують, пом'якшують або обтяжують відповідальність підсудного, аргументують позовні вимоги.

Перед початком судових дебатів головуючий повинен роз'яснити учасникам судового розгляду, які не є юристами, суть і призначення судових дебатів, в яких вони будуть виступати.

Промови прокурора, адвоката-захисника і адвоката-представника потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача мають бути підготовлені і виголошені на високому професійному рівні, спокійно, тактовно, з глибоким аналізом фактичних обставин справи, матеріального і процесуального закону, який підлягає застосуванню, і доказів, досліджених у судовому засіданні.

У промові прокурор як державний обвинувач привертає увагу суду до таких основних питань: суспільна небезпечність вчиненого злочину, фактичні обставини справи, аналіз і оцінка зібраних і досліджених у справі доказів, кваліфікація діяння підсудного за статтями Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу; обставини, які обтяжують та пом'якшують відповідальність підсудного; характеристика особи підсудного і потерпілого; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину. На цій основі він пропонує суду визнати підсудного винним (або невинним — у разі відмови від обвинувачення, яке під час судового слідства, на його думку, не підтвердилось) у вчиненні конкретного злочину чи злочинів із зазначенням кваліфікації злочину, виду і міри покарання; висловлює свою думку з приводу відшкодування матеріальних збитків, завданих злочинцем, а також з інших питань, які суд повинен вирішити при винесенні вироку (ст. 324 КПК).

Оскільки у справах приватного обвинувачення, а також у справах публічного обвинувачення, де немає державного чи громадського обвинувача, обвинувачення мають право підтримувати потерпілий і його представник, у зміст їх промов включаються

в основному ті ж питання, що й у промову прокурора, з урахуванням тієї особливості, що вони захищають інтереси лише потерпілого.

Зміст промови захисника визначається його загальним обов'язком з'ясування обставин, які виправдовують підсудного або пом'якшують його відповідальність (ч. 1 ст. 48 КПК). У ній захисник висловлює суду свою думку з приводу зазначеного в обвинуваченні діяння його підзахисного, критично аналізує фактичні обставини справи і досліджені в судовому засіданні докази, кваліфікацію діяння, ступінь винності підзахисного у вчиненні злочину і заподіяних ним матеріальних збитках, спростовує обставини, що викривають підсудного у вчиненні злочину, обтяжують його відповідальність, обґрунтовує наявність обставин, які його виправдовують або пом'якшують його відповідальність, виключають провадження у справі (ст. 6 КПК), наводить дані про особу потерпілого, а також дані про особу підсудного, які, на його думку, належить урахувати при визначенні судом виду та міри покарання (похилий вік, участь у Великій Вітчизняній війні, у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС тощо).

На основі оцінки доказів, які були досліджені в судовому засіданні, захисник пропонує одне з таких рішень: 1) винести виправдовувальний вирок, якщо доказами не встановлено події злочину, наявності в діянні підсудного складу злочину або не доведена участь підсудного у вчиненні злочину (ч. 4 ст. 327 КПК); 2) виправдати підсудного за одними епізодами обвинувачення і врахувати пом'якшуючі обставини при засудженні за іншими; 3) при повному доведенні всіх епізодів злочинної діяльності підсудного врахувати при призначенні йому покарання обставини, що пом'якшують кримінальну відповідальність; 4) закрити справу щодо підсудного за наявності підстав, передбачених ст. 282 КПК; 5) винести обвинувальний вирок без призначення покарання або із звільненням від покарання (ч. 3 ст. 327 КПК). Разом з тим, якщо підсудний не визнав себе винним у пред'явленому обвинуваченні, то захисник не може в судових дебатах зайняти протилежну позицію.

Цивільний позивач чи цивільний відповідач або його представник у своїй промові висловлює свої міркування з приводу заявленого у справі цивільного позову, а також інших питань, якщо вони стосуються підстав і розміру задоволення цивільного позову або відмови в його задоволенні (наявності події злочину, винності підсудного у його вчиненні і заподіянні матеріальної шкоди, осіб, які несуть матеріальну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями підсудного тощо).

Суд повинен стежити за дотриманням норм судової етики учасниками судових дебатів і сам дотримуватись їх. Неприпустимим є надання підсудному слова для одночасного

виступу в судових дебатах і виголошенні останнього слова, навіть якщо інших учасників судових дебатів немає. Судові дебати і останнє слово підсудного є окремими самостійними частинами судового розгляду, де підсудний має різні процесуальні права. Передбачена ст. 318 КПК послідовність виступів учасників судових дебатів забезпечує змагальність дебатів, а також умови для здійснення підсудним і його захисником захисту від обвинувачення.

Захисник або підсудний, у разі відсутності захисника, після виступів представників обвинувачення може заявити суду клопотання про перерву в судових дебатах для врахування у своєму наступному виступі доводів обвинувачення. Таке клопотання підлягає задоволенню судом або суддею, який одноособово розглядає справу. Якщо у справі беруть участь кілька державних обвинувачів, громадських обвинувачів, захисників, громадських захисників, потерпілих чи інших учасників, то послідовність своїх виступів вони погоджують між собою, а в разі недосягнення такої згоди послідовність виступів встановлюється судом.

Межі судових дебатів визначаються обставинами, які мають значення для правильного вирішення справи, і доказами, які були досліджені під час судового слідства. Тому, якщо учасники судових дебатів у своїх промовах виходять за ці межі, головуючий має право і зобов'язаний зупинити виступ такого учасника.

Якщо виникла потреба в дослідженні нових обставин даної справи чи поданні нових доказів, суд своєю ухвалою, а суддя, який одноособово розглядає справу, постановою відновлює судове слідство з цією метою, а потім знову відкриває судові дебати тільки з приводу додатково досліджених обставин і доказів.

Репліка являє собою короткий виступ учасника судових дебатів, який заперечує іншій стороні з питань, які та виклала у своїй промові або репліці, і може стосуватися, наприклад, конкретних фактичних обставин справи, кваліфікації злочину, особи потерпілого чи підсудного, коли одним учасником були викривлені факти, перекручена позиція іншого учасника. Кожний з учасників судових дебатів має право виступити з реплікою один раз. Головуючий після закінчення промов повинен опитати учасників судових дебатів, чи мають вони бажання виступити з реплікою. Учасник дебатів може з власної ініціативи заявити суду про бажання виступити з реплікою. Як і дебати, репліка не обмежена часом, але обмежена обставинами справи і вже дослідженими доказами. У тому разі, коли учасник судових дебатів у репліці виходить за ці межі, головуючий його зупиняє і пропонує вести мову лише про обставини, які мають значення для вирішення справи. Неприпустимим є використання репліки для нетактовних випадів на адресу

іншого учасника судового розгляду, суперечок з питань, які не мають принципового значення для справи.

Виголошення підсудним останнього слова є самостійною обов'язковою частиною судового розгляду кримінальної справи. Воно не провадиться тільки в тому разі, коли справа як виняток розглядається у відсутності підсудного (ч. 2 ст. 262 КПК) або коли за порушення порядку в судовому засіданні підсудного видалено із залу судового засідання за ухвалою суду чи постановою судді, який одноособово розглядає справу, до кінця судового розгляду (ч. 1 ст. 272 КПК).

Для підсудного останнє слово є останньою можливістю звернутися до суду з проханнями, заявами до того, як почнеться засідання у нарадчій кімнаті для ухвалення вироку. Тепер він має право висловити своє ставлення до обвинувачення, за яким його віддано до суду, вже після дослідження всіх доказів і висловлень учасниками судових дебатів думок щодо вирішення справи, переоцінити свою позицію, висловлену під час допиту чи в судових дебатах, якщо він брав у них участь, і просити суд про виправдання або призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, про вжиття судом заходів піклування про неповнолітніх дітей та з охорони майна, яке залишиться без догляду у разі засудження його до позбавлення волі, тощо. Разом з тим практиці відомий випадок, коли підсудний, який обвинувачувався в умисному вбивстві при обтяжуючих обставинах, в останньому слові просив суд призначити йому виключну міру покарання.

Звертатися до суду з останнім словом є правом, а не обов'язком підсудного. Він може відмовитись від останнього слова із зазначенням або без зазначення причини відмови. Факт відмови підсудного від виголошення останнього слова фіксується в протоколі судового засідання.

Ненадання підсудному останнього слова або обмеження цього права, зокрема, певним часом, є порушенням права підсудного на захист, яке є безумовною підставою для скасування судового вироку (п. 9 ч. 2 ст. 370 КПК).

Після останнього слова підсудного суд негайно прямує до нарадчої кімнати для винесення вироку, про що головуєчий оголошує присутнім у залі судового засідання.

Вирок підбиває підсумок усієї процесуальної діяльності органів попереднього слідства, прокуратури і суду, визначає межі перегляду справи в касаційному та наглядовому провадженнях, а також діяльності органів, які видають виконанням вироку. Суд уповноважено державою її іменем дати у вирок суспільно-політичну та правову оцінку діяння обвинуваченого, відданого до суду. За судовим вирок підсудного може бути не тільки засуджено, а й виправдано і поновлено в порушених правах.

Ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити такі питання: 1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний; 2) чи має це діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений; 3) чи винен підсудний у вчиненні цього злочину; 4) чи підлягає підсудний покаранню за вчинений ним злочин; 5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність підсудного, і які саме; 6) чи слід у випадках, передбачених ст. 26 Кримінального кодексу України, визнати підсудного особливо небезпечним рецидивістом; 7) яка саме міра покарання повинна бути призначена підсудному і чи повинен він її відбувати; 8) в якому виді виправно-трудої чи виховно-трудої колонії або тюрми повинен відбувати покарання засуджений до позбавлення волі; 9) чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов, на чію користь та в якому розмірі, і чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявленим; 10) що зробити з майном, описаним для забезпечення і цивільного позову, і можливої конфіскації майна; 11) що зробити з речовими доказами, зокрема грошима, цінностями та іншими речами, нажитими злочинним шляхом; 12) на кого повинні бути покладені судові витрати і в якому розмірі; 13) який запобіжний захід слід обрати щодо підсудного.

Вирок підписують усі судді чи один суддя, коли справа розглядалась ним одноособово. Суддя, який залишився в меншості, має право викласти письмово свою окрему думку, яка приєднується до справи, але оголошенню не підлягає. Після підписання вироку судді повертаються до залу засідання, де головуючий або один з суддів проголошує вирок.

Проголошенням вироку до відома учасників судового розгляду та інших громадян, присутніх у залі судового засідання, доводяться оцінка від імені держави діяння підсудного, ті наслідки, які воно спричинило, та остаточне рішення у справі. Вирок проголошується негайно після його винесення, а якщо суд у великій за обсягом справі оголосив перед видаленням до нарадчої кімнати про час його проголошення, то в точно призначений час.

Проголошення вироку має важливі правові наслідки. З цього моменту, по-перше, для

учасників процесу, в т. ч. для засудженого, який не перебуває в попередньому ув'язненні, починається строк на касаційне оскарження, а для прокурора — строк внесення на вирок касаційного подання (ч. 1 ст. 350 КПК); по-друге, суд не має права вносити в нього зміни і доповнення, крім як у порядку вирішення питань, пов'язаних з виконанням вироку, що набрав законної сили (ст. 309, 311 КПК); по-третє, підсудний, який був виправданий або засуджений до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільнений від відбування покарання, негайно звільняється з-під варти в залі судового засідання (ст. 342 КПК); по-четверте, вирок Верховного Суду України набирає чинності; по-п'яте, розпочинається триденний строк, протягом якого засудженому чи виправданому належить вручити копію вироку (ст. 344 КПК), по-шосте, розпочинається триденний строк, протягом якого має бути складено і підписано головоючим і секретарем протокол судового засідання (ч. 2 ст. 87 КПК).

Після проголошення вироку і роз'яснення учасникам судового розгляду його змісту, строків і порядку оскарження, головоючий оголошує судове засідання у кримінальній справі закритим.